

BASRA'DA İHVÂN-EL-SAFÂ MUAMMASI VE
BUNUN X. YÜZYILDA HALİFELE
DEVLETİNİN SOSYAL TARİHİ
BAKIMINDAN MÂNÂSİ*

Prof. Dr. ARMAND ABEL
(Brüksel ve Gand)

Sizlere bugün, Arapça adlarıyla "İhvân-el-Safâ" olarak tanınan, 'Samimi Kardeşler'den bahsetmek istiyorum. Fakat ilkin, 'Samimî Kardeşler'in (İhvân el Safâ) kim olduklarını belirtmek gerekir. Bir gün, onlardan bahsetmeye başladığımda, dinleyicilerimden biri, İslâm'da dinî hayat üzerine bana şunu sormuştu : "Bu İhvân dedikleriniz mistik midirler, yoksa bir cemiyet mi kurmuşlardır?" Cevap şüpheye mahal bırakmaz. Onlar ne mistiktirler, ne de bir cemiyetin üyeleri, felsefî bir anlayışı temsil eden bir toplulukturlar. Bu topluluktan bugün bize ancak, Müslüman Hind bölgelerinin bazılarında canlı literatür olarak yaşayan bir tek büyük eser kalmıştır. Bu, her biri 3550 sayfalık iki cilt halinde önemli bir eserdir. İlk defa bu eseri Kalkûta'da temin edebildim. Eser, canlı bir karakteri muhafaza ettiğine tanık olan taş baskısı, ve Hind'ce kenar notlarıyla popüler bir metin halindeydi.

17. yüzyıldan kalma çok güzel bir el yazmasını ilk aydınlığa çıkaran, ünlü Fransız orientalisti, Sylvestre de Sacy'dir. Kendisi eserin kısmî bir tercüme ve tefsirini yaptı, bir kısmını yayınladı ve onu, Collège de France'daki öğretiminden biri haline getirdi. Sylvestre de Sacy, Fransız ihtilâlinin evlâtlarındandı. Eserdeki hürriyet ve esaretten kurtulma fikirlerinden ötürü, onu meydana çıkarmaktan daha da büyük bir haz duydu.

Eserin kısımlarından birinin başlangıcında şu cümleyi bulmuştu : ".Böylece muhterem kardeşlerimiz, şuna karar verdiler: Onların her şehirden sadece kendilerinin bilecekleri ve toplanabilecekleri gizli

* 19 Kasım 1963'te Türk Tarih kurumunda verilmiş olan konferansın Türkçeye çevirisidir.

bir yerleri olacaktır.” Diğer taraftan, onlarda, hürriyet fikrine dayanan bir felsefî cemiyet ruhunu buldu. Kendisi mason olduğundan, Samimî Kardeşlerin, X. yüzyılda, bir nevi mason cemiyeti kurdukları sonucuna vardı.

Talebesi Barbier de Meynard, İhvân’ın mektuplarının nefis bir baskısını çıkaran Zeki Paşa’ya yazdığı meşhur bir mektupta aynı görüşü destekledi. Zeki Paşa da bunu kitabının başında yayınladı. Özellikle şöyle diyordu: “Onlar (Yani Samimî Kardeşler), faaliyetini Basra locasının bağrında geliştiren felsefî bir cemiyet kurmuşlardır.” Bu kanaat, bir takım düzeltmeleri gerektirir. Samimi Kardeşler, bir mason cemiyetinden hem daha fazla, hem daha az bir topluluk idiler. Onlar müslüman dünyasında tek ve eşsiz bir olayı temsil ederler. Ve biz, konferansımızı, bu problemin aydınlatılmasına hasredeceğiz.

Gizli bilimden bahsettiğim zaman, bütün bilimlerin, dinî düşüncenin bir meyvası olduğu zamanların gizli bilimini kastediyorum. Öyle bir zaman ki, Yunan düşüncesinin de en büyük kısmı, bir sırdı: IX. yüzyılda filozof El-Kindî meseleleri arıtmayı denemişti. Matema-tiğe, kozmografi’ye, ve Aristoteles okulundan kalan tabiat meselelerine de çok ümit bağlanmıştı.

Fakat yüzyılın hemen sonundan itibaren felsefe ve teoloji, tekrar üstünlüklerini elde etmişlerdi. X. yüzyıl gerçekten Fârâbî’nin ve şanlı yıllarında İbn Sina’nın eserlerini görecekti. Fakat aynı zamanda El Aş’ar’ın ve dinî müfritliğin yüzyılıydı. Bu, Yunanın felsefî mirasına karşı İslâmiyetin hazırlandığı ve Gazalî ile en yüksek noktasına eren bir tepki olmuştur.

Basra’lı Samimî Kardeşler’in ortaya çıktığı ve eserlerinin yazıldığı düşünüldüğü devre, şüphesiz, bu devredir. İhvân el Safâ’da gerçekten, felsefî fikirler alanında olduğu kadar siyasî emeller alanında da çağın en önemli yönelimlerinin çoğu bulunur.

Samimî Kardeşler’in kitabı hakikî bir ansiklopedi teşkil eder demistik. Eserde, bilginin pozitif prensiplerinden, ideal ahlâkî hayatın tasvirine kadar, çeşitli konuları alan 52 konuşma bulunur. Müslüman dünyasının, Yunan bilim ve hikmetinden gelen sonsuz hazineyi, korkak bir sevinçle keşfettiği bir çağdayız. O halde, Samimî Kardeşler’in ansiklopedisinin başına, aritmetik, tabiat ve sayıların nitelikleri üzerine bölümler konmuş olmasında şaşılacak hiçbir şey yoktur.

Sayılar, tabiatın ve fizik dünyanın yapısının en iyi ve tamamen açıklanabildiği bir alan gibi gözükürlerdi ve hâlâ da böyledir. Sayı-

ların tabii serisi, onların nitelikleri, sayıların bu tabii serisinde görülen devri oranlar, serinin asal sayılar tarafından kesilmesi, devri kesir problemleri ve ortak ölçülmez (incommensurable) sayılar, düşünen zihinlere bazen, belirli bir mutlak'ın bilgisinin zevk ve ümidini sunardı. Bu mutlakın arkasında, dünyanın oluşunu ve varlıklar arasındaki orantıyı izah edecek tek bir formül bulunabileceğine inanan ve yeni Pitagoras'çıların vârisleri olan X. yüzyıl düşünürleri vardı.

Bu çağın, aynı zamanda tabii uyumların çok yüksek olduğu hermetik (gizilci) geleneğin mirasçısı olduğunu unutmamalıyım. Diğer taraftan bu kaygı, eserin devamında, yazar -yahut yazarlar- kendini geometrik oranlar üzerinde uzun bir açıklamaya terkedince görülmektedir. X. yüzyılda aritmetik hâlâ, Arşimed'in formülüne uygun olarak, bilimlerin en matematiksel olanıydı. Fakat geometri, bilimlerin en çok ilerlemiş ve aynı zamanda en felsefi olanı olarak kalmaktaydı. Dizilerin düzgün olarak artmasının incelenmesi, uzunluklardan, yüzeylerden hacımlara geçiş, göksel kürelerin uyumunun harmonik bir dizi ile yorumlanması, düşünürler için daima bir hayranlık kaynağıydı. Ve eser, İskenderiye - Yunan felsefesinin tam geleneği içinde bir evren kuramı ile devam etmektedir. Bu inceleme önce kürelerin sıralanışını tasvir eder, gezegen hareketlerinin oranlarını formüllendirir, buradan mevsimlerin izahına ve gezegen hareketlerinin burçlar düzlemi üzerindeki izdüşümlerine geçer. Sonra hemen, bir Yeni Pitagoras'çının yapacağı gibi, tasvirî kozmografiyi bırakarak nefsin âlem ile münasebetinin izahına geçer, gezegen ruhları hierarşisinin etüdünü yapar ve, tabiatıyla, uzun zaman Yeni Pitagoras'çı kozmolojinin dünyayı görüş tarzını canlandırmaktaki cephelerinden ve belki de en önemlilerinden biri olarak, aynı zamanda, evrenin birliği ile bu evrenin üyelerinin birbirleri üzerindeki karşılıklı etkilerini tey'id ettiği iddiasıyla bir astroloji teorisine ulaşır. Gezegenleri yöneten ruhlar -ki aşkın kişilerin ruhlarıdır- bu öğretilde yukarıya bakılınca yaratılmış âlemle ilk nedeni bir uyuma sokan yüce soyutlamalarla, aşağıya bakılınca değişken şartlarda meydana getirilmiş kişilerin yüce benzeyişleri ile sabit bir münasebette idiler.

Makrokosmos ile mikrokosmos arasındaki bu uyum, o çağ için cihan olaylarına bir izah ve cevap idi. İnsanoğlu kendini bu çocuksu izah ihtiyacının sıkıntısından kurtarmak için pek çok yüzyıl harcadı. Ve ben, zamanımız filozoflarının bile, evrensel yorumlarımızın

yetersizliğinin, sınırlı araçlarımızın bir sonucu olduğunu kabul etme zorunluğunu anlamış olduklarından emin değilim.

Samimî Kardeşler, bütün diğerleri gibi, tevekkülün sükûnetindeki huzurda uykuya dalmadıkları zaman, hayatta, kendilerini âlemin birliği içinde bulmak ihtiyacını duyarlardı. Ve ansiklopedileri, gezegenlerin ve yıldızların niteliklerini, onların aracılığı ile, yıldızların ve gezegenlerin koruyucuları olan aşkın ruhların bizim ay-altı âlemimiz ve sâkinleri üzerinde nasıl etkide bulduklarını uzun uzun açıklar. Burada astrolojinin kâhinlik karakterini reddedip, onun gizli ve "sırta agâh kılıcı" bir bilim olduğu üzerinde duran dikkate değer bir bölüm bulunur.

Coğrafya, Bizans-Roma'sının ve İskenderiye'lilerin geniş tecrübelerinin mirasını, Arapların kendi ihtiyaçlarına uydurup uyguladıkları bir bilimdir. Bu bilim, iklimlerin ve onların insan için elverişli olan ve olmayan karakterlerinin tasvirinde ve gezegen etkileri teorisinin uygulanması için dikkate değer bir vesile olmuştur.

İhvân'da, Ebu'l-Ma'ser'in ve Yunanlı seleflerinin eserlerine uyularak, astrolojiye başvurmanın hangi bakımdan fizik âlemin yorumlanışında kolay bir yardım kaynağı teşkil ettiğini anlamayı mümkün kılan, hakikî bir tasvirî astrolojik coğrafya incelemesi buluyoruz. Astrolojik coğrafya, determinist bir düşünceden geliyordu. Astronomideki koordinatların, yeryüzü yapısının, başlıca rüzgârların, tarihin yıkımlarının etkilerini gördüğümüz yerlerde, ortaçağ astrologu, daha uzağa gider ve bunların nedenselliklerine, aşkın menşeli bir açıklama verirdi. Bu kozmolojik ve ontolojik aşkınlık, eschatologique (son erekler bilimine değgin) olmayıp, bir teodise'nin çıkış kaynağıdır. İşte İhvân'ın temel fikirleri burada kendini gösterir. Nedenler tabiidirler, nesnelere onlar için iki'ci (dualiste) sistemini evrence kabul ettirdiği alternatif'lerin (almaşların) çıkış kaynağıdır. Bu alternatif'ler arasında, birinci sırada, tarihin devrî karakteri gelir. Bu, yine X. yüzyılda, halkın çoğunun : hristiyanların, yahudilerin ve İranlıların, içinde intikam isteği duydukları ve egemenliklerine dönüş ümid ettikleri Arab imparatorluğunda ayrıca canlı olan önemli bir konuydu. Bu konuda sık sık tasvir edilmiş olan geniş ve apokaliptik bir literatür de bulunmaktadır.

Samimî Kardeşler "conformiste" değillerdir. Onları iyi tetkik etmiş olan Dieterici, Duncan B. Mc Donald ve De Boer, onlarda İsmâilî muhalefetin uzuvlarını gördüler. Bence bu Basra'lı tüccarlar,

her türlü menşeden gelen ve insan dünyasına ait çok şekilli tecrübelerle sahip kimselerin beraber bulunduğu bir sosyal sınıfa uygun, senkretist bir felsefeyi geliştiren kültürlü insanlardı. Ve X. yüzyılda ilk olarak, ancak hali vakti yerinde tüccarlar üzerinde uygulanan soygun sayesinde prensler yaşayabiliyorlardı. Onun için, plüralismin belirtilerinden biri, müstebit ve zalim devlete karşı duyulan nefretti. Bundan, imparatorlukların ardarda gelmesini ve yükselişlerinin arkasından düşüşlerini zaruri gören bir doktrine doğru bir adım vardı. Bu adım samimilik ve imanla atılmıştır.

İran'lılar ve Bizans'lılar gibi, Samimî Kardeşler de baskılı durumun sonunu, yeni zamanların şafağını, neş'eli yarınları bekliyorlardı. Eserleri buna bir tanıktır. Bu pekinliği nasıl elde ettiler? Onlarda kendilerini buna götürebilmiş olan bir çok yönelimler vardır. Bütün Akdeniz kıyıları ahalisi gibi onlar da imparatorlukların birbirini takip edişinin doğrudan doğruya tecrübesine sahiptirler. Devamlı aktüelliklerinden dolayı, 'yaşayan harabeler' diyebileceğimiz harabelerle kaplı, başka başka insanların yerleşmeye geldikleri bu topraklar üzerinde kiralıkların ve hanedanların birbirini takip ettiği fikri, kendini bizzat kabul ettiren bir fikirdir. Fakat daha basit olarak, bir mythos'a da çıkılabilir: Bilhassa daima yenilenen bir kurtarıcı mythos'una, ki İran'lılar, Arab hâkimiyetinin başlangıcında, Sâsânî kiralının saklanmış olarak bekleyiş durumunda dünyanın doğu sınırlarında bulunan bir şehirde oturduğunu ve oradan adalet saltanatını tekrar kurmak ve baskı durumuna son vermek için dönüp geleceğini anlatarak bu mythos'u canlı tutuyorlar. Bizzat Araplarda, tahttan indirilmiş hükümdarları birbiri arkasına savunan partiler, bir mehdiler masalı icad etmişlerdi ve meşhur bir apokalips'te aynı zamanda Emevîlerin intikamcısı bir Süryânî mehdinin, Ayşe'nin oğlu bir mehdinin, Ali'nin ve Al-Hanefiye'nin oğlu bir mehdinin zikri geçer. Üstelik de kitap, hristiyanlıktan ilham aldığı için, Bizans İmparatorunun döneceğinden ve ahret biliminde, klasik olan zamanların sonunda İsa'nın döneceğinden bahseder. Bu mümkün kaynaklara, düalist düşüncelerin bir yenilenmesi yahut bir kalıntısı daha eklenebilir ki, bütün bunların sebab-i vücudu, dünyanın sonuna varan tekâmülü anlatmaktadır. O zaman adalet, aydınlık, düzen ve iyilik; baskının, karanlığın, karışıklığın ve kötülüğün hüküm sürdüğü maddî dünyaya galip gelecektir. Esasen, görünüşe göre, düşünsel dünyanın eylemini ve bunun kuralı olan, düşüncelerin ilerleyen sınıf-

lamasını tasvir eden Samimî Kardeşler, bunda, gayeciliğin temel fikrini bulmuşlardır. Ve dikkate değer bir parçada, eşyaya bakmak ve onu izah etmek metodu üzerinde anlaşılan insanların en iyilerinin, hakîmlerin, bilginlerin oynadıkları müjdecî rolünü tebarüz ettiriyorlar.

Yönetimli ve sistematik uzun bir tafsilât, bu olumlamayı (tasdik) izler. Ve onlardaki 'kardeşlik kuralı' adını verebileceğim şey, burada görülebilir. Bu kuralın yanında, kitapları, dünya-üstü evreni, insanı pekinliğin biricik konusu olabilen yüce hakikatlerin sevgisine götürmek üzere, insan ruhuyla uyum haline koyma konusunda dikkate değer düşünceler de ortaya koyar. Çünkü Samimî Kardeşler ansiklopedisinin büyük bir kısmı, onların devrine ait bilginin positif verilerine hasredilmiş ise, -ve bu kitabın en az ilginçliğinin bu olmadığını göreceğiz- derlemenin ilk kısmı açıklamalı öğütler ihtiva eder ve yazarlarının düşünüşüne dair dikkate değer ışıklar verir. Hakîm, düşüncesini bilimlerle meşgûl olmakla olduğu kadar sanat ile de geliştirecektir. Müzik ve şarkı, işitmeye ait algının araçsız ve moral karakterinden ötürü, ruhun en gizli melekelerinin mümaresesi için en elverişli sanatlardandır. Şarkıda seslerin karışımı, hakîmlerin etkili işbirliğinin kaynağı olan gerçek inanç birliğinde esas düşüncelerin düzenine bir nevi hazırlık demektir. Kitabın yazarı, insan müdrikesine küreler müziğinin nasıl ulaştığını açıklamıyor. Gerçekte bu müzik, yetkin hakîmlerde olduğu gibi, aynı zamanda hikmete istekli olanların davranışlarında, karakterlerinde ve tasarımlarında esrarengiz yollarından etki yapar. Öyle görünüyor ki, herşeyden önce, Pitagoras'çılıktan doğan pek çok Yunan okullarında olduğu gibi, Samimî Kardeşler için de, insan ruhunu, duygusal hallerin ifadesi demek olan müzik paralel sezgilere hazırlayıcılık yapacaktır. Zaten arkadan gelen hazırlayıcı gelişme, aynı düşünceler düzleminde görünür. Pek 'Yeni Pitagorasçı' olan kitap, ruhun şartlanmasında ve karakterin düzeltilmesinde sayılar ve geometri biliminin rolünü de dikkatle incelemektedir. Burada retorik ve şiirden farklı olarak, tutkuları geliştirmeyen alıştırmalar söz konusudur.

Fakat diğer yandan, matematikle meşgûl olmanın müride verdiği uyumlara alışkanlık, zihni bizzat bu uyum içine yerleştirir ve onda bu yorumun gerçek varlığını geliştirir. Burada "Yunaniyye"nin mânevi mirasçılarının bu büyük zihinsel kaygısına yeniden geliyoruz. İslâm dünyası içinde zihne hitab eden, ona kendini zorla kabul ettiren siyasal düzenlerin, düzenli serilerin sezgisel, aktüel ve gerçek kavramını

kazanmak gerektir. Evreni sürekli geometrik bir eser olarak kavrayan ilk varlık gibi hakîm, bu evren sisteminin araçsız kavrayışına zihnini açık bulundurmak için, bizatihî bu bilgileri kendinde geliştirmelidir.

Şüphesiz burada, herşeyden çok, eleştirici ve aydınlatıcı bir felsefenin ve şüphesiz, Yeni Pitagoras'çılıkta olduğu gibi, bir ahlâkî disiplinin, üstadlar ve doğru ve derin görüşlü insanlar yetiştirmeye elverişli bir düşünce tarzı hazırlığının eşiğinde bulunuyoruz. Bu sonuç ancak, bizzat kendi kendisi üzerinde uzun bir çalışma ve murakabadan sonra elde edilebildiğinden, burada XI. yüzyılda Sûfiliğin ve İsmaililiğin bazı biçimlerinin, yeniden ortaya atacakları sistemden bir taslağı söz konusu olduğu düşünülebilir. Bununla beraber, Samimî Kardeşlerin bu cinsten bir hiyerarşi tanıdıkları ya da ansiklopedilerinde bundan bahsettikleri görülmüyor.

Ayrıca da bilimsel zihniyet onların amaçlarıdır. Şüphesiz onların bundan anladıkları, bizim anladığımız değildir. Bizim için bilimsel zihniyet, özellikle maddî dünya üzerinde egemenliği ve bilginin ilerlemesini hedef tutar. Buna erişmenin iki aracı bize göre, -daha sonra bağlantılı ve yaygın hükümlere de sokmaya çalıştığımız- eşyanın deneyle tanınması ve bu deneyin matematikle formülleştirilmesidir. Diyalektik düşünce, modern bilimde sadece çalışma hipotezlerini formüllendirmeye yarar. X. yüzyılda bu, böyle değildi. Tabii nedenlerin organizasyonu denemesine dayanan tabiat bilimi ve felsefe, diyalektik ispat, kıyasa ve analogik muhakemeye dayanırdı. Deney mevcut değildi. O zaman deney denen şey, eşyanın betimsel (tasvirî) bilgisi, yani bir ampirismdi. Bilgin keşif için, bir takım şartları sun'î olarak meydana koymazdı. Bazen onları tahayyül ederdi. Ve orta terim etrafında teşkil ettiği kıyaslar onu tatmin ederse, sistemini orada kurardı.

Bir misal olmak üzere, İbn ül Heysem'in optik teorisi, ışığın alınmasında elverişlilik kavramını kullanır. Deneysel olarak saçma bir terim olan bu kavram, onun eşyayı takdim ediş şekliyle uyumaktadır. Böylece, ayın üzerinde görülen lekelerin sebebinin açıkladığı zaman söz bakımından kullanılabilir bir sistem kurar. Bu sistem, birkaç yüzyıl sonra aynı problem, ay yüzünün tabiatı üzerinde çalışma hipotezleri kurulmasını mümkün kılan yansıma eksen kavramına dayanılarak, ilmi bir şekilde formüllendirildiği zaman, kullanışlı olmamıştır.

Diğer taraftan Samimî Kardeşler, bilimsel çalışmada önceden münakaşanın zorunluluğunu da unutmadılar. Ve kitaplarına, bilimlerle meşgul olma ile bunun gayeleri hakkında bir bölüm koydular. Bu genel bir metodolojidir ki, arka plânında büyük çabaların yankısı bulunur. Bu çabalar çok kere kelimelerin esiri olan, bu yüzden de başarıdan çok ümitsizliğe sürüklenen, Yunan filozoflarının tercümeçi ve yorumcularının ümitleri ile zenginleşmiştir. İmam el Gazalî'nin ve İbn Sina'nın otobiyografileri bu bakımdan oldukça açıklayıcıdır: Okulla ilişkilerini kesip, kendi yollarını dâhice kendileri keşfeden bir El Fârâbî'nin, bir İbn Tufeyl'in durumları istisna teşkil eden olaylardır.

Esasen, Basra'lı Samimî Kardeşler filozof değildiler. Onlar etkili bir şekilde düşünmek isteyen ve hakkında bize bilgi vermedikleri bir gayenin peşine düşen kimselerdi. Ve bu zihniyettedir ki aralarından ansiklopedilerini yazma işini yükledikleri kimse -yahut kimseler- bilimin kendisinden söz ettikten sonra, insanın iki türlü faaliyete : salt ruha, bir de bu dünyanın işlerine duyduğu ilgiyi psikoloji açısından meşrulaştırmışlardır.

Arada, bilgiyi edinip onu bir temâşâ konusu kılan insan ile, bilgiyi kazanıp onu hareketlerine intikal ettiren insanın halini uzun uzun incelediler. Samimi Kardeşler saf temaşacı değildiler. Bizim için buna delil, birçok bölümde belki de Ksenophanes'ten ilham alan Plutarhos'un misaline uyarak sistematik ve ciddi olarak, pratik sanatlarla meşgul olmanın -her teorik düşünce gibi- hem düşünceye, hem zekâyaya ihtiyaç gösterdiğini ispat etmeleridir.

Samimî Kardeşler X. yüzyılda hilâfeti kasıp kavurmuş olan felâketlerden siyaset bakımından etkilenmiş huzursuz bir dünyada yaşıyorlardı. Zenç'lerin isyanlarının, Karmat'ların vahşiliklerinin hatırlarda canlı yaşadığı Basra'da, bu büyük ticaret merkezinde yaşayan bu iyiliksever insanlar, insanın yaşama şartlarının çalışma ile düzelmesi ve şüphesiz kendi mânevî yükselişleri için çabalıyorlardı. Devletleri bu dünyanın devleti idi. Ve pratik bilimler üzerine tafsilât, birdenbire, tarihsel ve psikolojik materyalizm olarak vasıflandırmak elden gelmeyen bir tahlille: insanda zenginlik isteği ve mülkiyet eğilimi üzerine bir tahlille sonuçlanınca, insan Michel Sedaine'in "Le Philosophe sans le Savoir" (Filozof olduğunu bilmeyen filozof)' undan bir parçayı okuduğunu sanıyor ve 18. yüzyıl Fransa'sındaki filozof burjuva sınıfını düşünüyor.

Bu burjuva ve liberal filosof, insanlardaki mizac ve yönelim türülükleri ve bu pluralisme'in nedenlerindeki ayrılıklar ve nefretler üzerinde zevkle durmaktadır. Belki şöyle demekten haz duyardı: "Bir dünya yapmak için herşey gereklidir. Ve bu dünyada hiç kimse -peygamber dahi olsa- tek cepheli bir karakter ve mizaca sahip değildir. Sadece hakîm olan tamamıyla mükemmeldir." Çünkü o, eşyanın ve dünyanın hakikatlerini bilir. Önce tabiata asla zarar vermeyerek, sonra ona uygun davranarak hareketlerini bunlara ayarlar ve ilerler.

Stoa'cı düşüncenin uzak bir yankısı olarak, bu parça okunmaya ve üzerinde düşünölmeye değer. Çünkü burada, öncekinde olduğu gibi, Yunan düşüncesinin tam bir kavranışının işareti bulunmaktadır. Kitabın, keskin bir eleştirim ruhu ve hellenistik geleneğine uygun olarak mizaç ve karakteri tanımlayan bu bölümünde, tarihî bir determinizm bulunmakta, ve analizi, inançları eğitimin bir sonucu olarak alan bir teori ile daha da zenginleştirmektedir. Kitabın bütün sağlam ve beklenmedik taraflarını anlatmakla bitmez.

İhvân ansiklopedisinin ahlâki ve psikolojik kısımlarının her sahifesindeki güçlölüğe, cesarete ve hemen hemen her bölümü karakterlendiren beklenmedikliğe şaşılır. Besbellidir ki, ansiklopedinin yazarı için söz konusu olan -her geçen günün bilgi ve iman konusundaki gelenekleri pekiştirdiği bir dünyada- okuruna ve kardeşine, yakini ve gözüpek düşüncelere, kararlı hareketlere yönelten rahatlığı vermektir. Kendilerine bütün davranışlarının ve inançlarının ölüm korkusu ile nasıl belirlendiği gösterilen ve yaşama arzularını ancak eylemde tatmin eden insanlar, Samimî Kardeşler denen filosoflar cemiyetinin hakikaten aktif âzaları olabilirler mi? Dünyaya karşı ilgisiz olduğu için ölümü isteyenin de, ölüm korkusundan ötürü tesadüfün oraya buraya attığının da başından hiç iyi bir şey geçmez. Kişiyi ürkütmeğ değil, bilgi yoluna sokmak lâzımdır. Vakit vakit İhvân-el-Safâ'nın konuşmalarında, yazarın ince ihtiyatı önünde, Descartes ve onun korkutan formülü düşünölüyor. "Maskeli olarak yürüyorum!".

Fakat her yüzyıldan çok, X. yüzyıl dünyasında duygu ve düşünceleri gizlemek bir sanat ve bir ilk savunma idi. Âdî insanlar 'ketman'ı icad ettiler. Filozoflarımız eğitirdiler ve teklif ettikleri hakikatler, basmakalıp fikirlerin zorla kabul ettirdiği kösteklemelerden kurtarılmış düşüncenin gelişmesine doğru ilk adımlardı. Onlar kendi kritiklerini yaptılar. Fakat aynı zamanda etraflarındakileri ve sır meydana çıkınca hasımları olacak kimseleri ihtirasla tenkid ettiler.

Uzun giriş bölümünde, bütün bir din psikolojisi, dindar kişilerin tavırları, dindar kişilerin -ki onları ancak aynı dinden olunca hemcins kabul ederler- diğer kimseler karşısında düşüncesi ve davranış tarzları bulunur. Ve bu, İhvân-el-Safâ ansiklopedisinin yazarı için, evrensellik duygusuyla olan ilişkisine işaret için yeni bir vesiledir. Büyük giriş kısmı (303. sahifedeyiz) yüksek yetenekler ve, çalışkan ve düşünceli kişilerin ulaşmayı ümid edebilecekleri hikmet ve huzur üzerine uzun bir gelişme ile son bulur. Söylemiş olduklarımız, bu büyük kitabın muhtevasının ancak bir kısmını kapsar. Çünkü biz burada bir ansiklopedi karşındayız.

Şimdi Arap dünyasının, Yunan ve İskenderiye düşüncesinden aldığı bilimlerin tetkikine geçen bütün bölümleri zikretmek gerekir. Bütün ortaçağ boyunca müslümanlarda olduğu gibi hıristiyanlarda, Akdeniz çevresinin büyük rüyası olan mantık, bu bilimler bilimi, düşüncenin sağlamlığı, bilhassa felsefe ve ispat alanında doğru ve pekin usavurmalara erişme sanatı ile ilintileri bakımından incelenmiştir. Eserde aynı zamanda çeşitli bilimler hakkında zengin açıklamalar bulunur. Yazar bize, bu bilimler, ruhunu diyalektiğin teşkil ettiği felsefenin eti ve kemiğidir, diyor. Bize Basra'lı Samimî Kardeşlerin bu dünyada bir erekleri olduğu söylenmektedir. Bu erek eylem ereği idi. Buna ulaşmak için münakaşaya ve ikna etmeye muktedir olmak gerekiyordu. Ansiklopedileri buna hizmet edecekti.

Onların davranışının bir taslağı, belki, Bâtını'lerin müminleri etkilemelerini, bilimleri ve ispatları ile, kendilerine çekmek amacıyla onların zihnini karıştırmalarını tasvir eden Gazalî'de bulunur. Bununla birlikte, İhvân'ın bu gizli erek problemi açıkta kalmaktadır. Bunu ancak hipotez olarak bileceğiz. Fakat zayıflamış yankıları bugün Hindistan, Pakistan ve Afrika'da duyulan eserlerinden canlı kalan, onların önce kendilerini aydınlatmak, hemcinslerini eğitmek, hakikati aramak ve dürüstlikle, inançla ve kalplerinin bütün samimiyeti ile düşünmektir.

Bilgin (mütebahhir), onların eserinde. zamanın ortak bilgisinin, dürüst ve hür bir lâiklik bilgisinin envanterini görecektir Onların çabalarında, büyük devrim çağlarına işaret eden yüksek ümit anlarından birini, zekâyâ bağlanan ümidi görmekte belki Sylvestre de Sacy tamamen haksız değildir. Fakat devrim, bu sefer de randevuya gelmedi.

Türkçeye çeviren : NUSRET HIZIR